

Ewa Krzaklewska

WZORY WCHODZENIA W DOROSŁOŚĆ Z PERSPEKTYWY GENDEROWEJ¹¹

Wprowadzenie

Przedmiotem artykułu jest prezentacja analizy zmian norm społecznych związanych z procesem wchodzenia w dorosłość z perspektywy genderowej. We współczesnych społeczeństwach europejskich obserwujemy proces przewartościowania tradycyjnych wyznaczników dorosłości, które tracą na znaczeniu jako wyznaczniki pozycji jednostki w społeczeństwie. Trendy te można także zaobserwować w społeczeństwie polskim. Poddana zostaje weryfikacji definicja dorosłości, oparta dotychczas na takich wydarzeniach jak wyprowadzenie się z domu rodzinnego, założenie rodziny czy posiadanie dzieci – w obecnych czasach są one odraczane w czasie lub wcale niepodjęwane (Galland 1996; Scabini, Donati 1988; Shanahan 2000; Sińczuch 2002). Transformacji uległy nie tylko postawy młodych ludzi, ale także oczekiwania społeczne względem nich. Opóźnianie momentu wejścia w dorosłość zaczyna być powszechnie akceptowane. Pojawił się także nowy trend – liberalizacja deklarowanych postaw w zakresie życia rodzinnego – życie w pojedynkę, bezdzietność czy ko-habitacja są coraz szerzej akceptowane (Slany 2002; CBOS 2008).

Zmiana norm społecznych związanych z procesem wchodzenia w dorosłość pociąga za sobą zmianę oczekiwań względem kobiet i mężczyzn u progu dorosłości. W artykule przedstawiona zostanie perspektywa historyczna pokazująca, jak zmienia się definiowanie dorosłości przez Polki i Polaków. Szczególną uwagę poświęcono przemianom, jakim ulegają społeczne definicje kobiecości i męskości określające zasób ról dostępnych kobietom i mężczyznom w społeczności dorosłych. Za wyznacznik zmian w systemach wartości w Polsce przyjęto opinie na temat procesu wchodzenia w dorosłość i związanych z nim norm zebrane w europejskim badaniu European Social Survey (2006).

¹¹ Praca nad tym artykułem miała częściowo miejsce na Uniwersytecie w Essex w Wielkiej Brytanii, w ramach dofinansowania przez the European Community – Research Infrastructure Action under the FP6 „Structuring the European Research Area” Programme. Za wsparcie serdecznie dziękuję.

Normy wieku w perspektywie *life-course* a gender

Bazą teoretyczną do rozważań nad normami społecznymi dotyczącymi występowania zdarzeń związanych tradycyjnie z dorosłością czy też przyjmowania ról przypisywanych dorosłości będzie perspektywa *life-course*. Mimo że perspektywa genderowa nie jest często wykorzystywana w ramach tego podejścia, to wykazane zostanie, że wiąże się ona z jego założeniami i może wzbogacić analizę materiału empirycznego dotyczącego norm wieku.

W centrum zainteresowań perspektywy *life-course* jest bieg życia jednostki oraz analiza, jak jest on kształtowany poprzez jej indywidualny rozwój, historię i kulturę, czynniki makrostrukturalne oraz przynależność do sieci społecznych (Elder i Giele 1998). Przedmiotem badań w ramach tego podejścia są m.in. periodyzacja biegu życia, badanie faz biegu życia (*life phases*), okresów przejścia pomiędzy poszczególnymi fazami (*transitions*), trajektorie życiowe dotyczące różnych sfer życia (rodzinnego, pracowniczego, edukacyjnego – *trajectories*) czy też wydarzenia biograficzne (*events*) (Antikainen i Komonen 2003). Perspektywa ta różni się od psychologicznej perspektywy zajmującej się biegiem życia (*life-span psychology*) tym, że traktuje indywidualny przebieg życia nie jako „ekspresję osobowości jednostki, lecz jako «produkt» instytucji i struktur” (Diewald i Mayer 2008). Tym samym zadaniem badań empirycznych w ramach tego podejścia będzie opis i wyjaśnienie, jak bieg życia jednostki jest kształtowany przez strukturę społeczną, jaki jest typowy przebieg życia oraz jak różni się ten typowy przebieg życia w ujęciu kobiecym od tego w ujęciu męskim, a także jakie są różnice pomiędzy odmiennymi kulturami, krajami czy kohortami demograficznymi (ibidem).

To właśnie perspektywa *life-course* zwróciła uwagę na normy społeczne, które dotyczą kluczowych wydarzeń biegu życia i aspektów ich wystąpienia (Marini 1984; Settersen i Mayer 1997; Billari *et al.* 2005). Normy (Marini 1984) są nabywane w procesie socjalizacji poprzez obserwację zachowań znaczących innych oraz istniejących zwyczajów, i odzwierciedlają sposób, w jaki postrzegana jest modelowa droga życiowa. Normy te mogą dotyczyć: samego faktu wystąpienia danego wydarzenia (*occurrence*, np. czy osoba powinna wyprowadzić się z domu); jak często powinny wystąpić dane wydarzenia (*quantum*, np. czy zawrzeć związek małżeński można jedynie raz); w jakim porządku powinny one wystąpić (*sequencing*, np. czy przyjscie na świat dziecka musi następować po zawarciu związku małżeńskiego); czy powinny współwystępować (*interdependence*, np. czy zawarcie związku małżeńskiego powinno nastąpić równocześnie z wyprowadzeniem się z domu); i kiedy powinny wystąpić (*timing*) (Billari *et al.* 2005).

Normy są warunkowane poprzez istniejące ideologie i stereotypy w obrębie danego społeczeństwa i są odzwierciedleniem oczekiwań względem jego członków. Według Marini (1984) nie ma udowodnionego wpływu norm na zachowanie społeczne, zaś

normy, w rozumieniu najlepszego czy idealnego czasu wystąpienia danych wydarzeń, odzwierciedlają raczej wartości wyznawane przez dane grupy społeczne i następnie zinternalizowane przez ich członków. Odchylenie od tych norm nie zakłada sankcji, jakkolwiek może wpłynąć na ocenę i samoocenę aktorów społecznych (przykładowo osoba, której nie stać na wyprowadzenie się z domu w „odpowiednim” czasie, np. po skończeniu edukacji, może mieć gorszą samoocenę od osób, które usamodzielniały się w „odpowiednim” czasie)¹.

Z perspektywy płci kulturowej normy wieku będą warunkowane poprzez istniejący stereotyp płci określający zestawy dostępnych ról dla kobiet i mężczyzn oraz sposobów ich realizacji. Zestawy te uzależnione są od obowiązujących definicji kobiecości i męskości i określają, „co kobieta i mężczyzna mogą i powinni robić oraz kim mogą i powinni być” (Paprzycka 2008). Płeć traktowana jest nie jako biologiczny podział na kobiety i mężczyzn, ale zbiór znaczeń, oczekiwań, ról, które dane społeczeństwo przypisuje kobietom i mężczyznom, i który tworzy zasady organizacji życia społecznego (Titkow, Duch-Krzystoszek, Budrowska 2004). Płeć kulturowa będzie zatem kategorią regulującą oczekiwany przebieg ścieżek życiowych jednostek w społeczeństwie.

Perspektywa gender w analizie *life-course* pozwala wyjść poza prosty opis tego, jak różnią się ścieżki życiowe kobiet i mężczyzn. Analiza norm dotyczących trajektorii kobiet i mężczyzn pozwala zrozumieć, jak kształtowane są społeczne definicje kobiecości i męskości oraz jakie są oczekiwania wobec zestawów ról podejmowanych przez kobiety i mężczyzn w biegu życia. Tym samym poznajemy kontekst kulturowy (*location in time and place, cultural background*; za: Elder i Giele 1998), który według założeń perspektywy *life-course*, obok indywidualnych predyspozycji, wpływu sieci społecznych i czynników strukturalnych warunkuje ostateczny kształt trajektorii życiowych jednostek. Jak pisze Elder (1999): „Jednostki kształtują swoją drogę życiową poprzez wybory i działania, które warunkowane są poprzez historię i szeroko rozumiane otoczenie społeczne”. Wpływ ten będzie tym bardziej znaczący w okresie wchodzenia w dorosłość, gdyż wówczas ideologie dotyczące płci i wynikające z nich normy szczególnie wpływają na decyzje osób u progu dorosłości (por. Brannen i Nilsen 2003). Zasoby oczekiwanych ról i scenariuszy ich odgrywania są bardzo mocno skorelowane z płcią, jak np. rola matki czy rola ojca jako żywiciela rodziny.

¹ Żeby móc badać normy wiążące się z występowaniem sankcji w przypadku niespełnienia danej normy, nie należy zadawać jedynie pytania o idealny czy najlepszy wiek wystąpienia danego zdarzenia, lecz trzeba pytać o zakres czasu, kiedy dane zdarzenia powinno wystąpić, np. o to, kiedy osoba jest za młoda czy za stara na dane działanie (Marini 1984). Sankcje w przypadku niespełnienia norm mogą pochodzić od innych osób (rodziców, przyjaciół, grup odniesienia, np. w postaci komentarzy, odmowy wsparcia, ostracyzmu) lub mogą być zinstytucjonalizowane (np. przez system prawny; przykładowo młoda para bez związku małżeńskiego nie otrzyma ulgi kredytowej przy zakupie mieszkania).

Zróźnicowanie procesów wchodzenia w dorosłość

Analizowane w dalszej części artykułu normy dotyczą procesu wchodzenia w dorosłość jako okresu „czułego genderowo”, ale także jako okresu w życiu, który uległ w ostatnich latach swoistej transformacji. Na zmiany w procesie wchodzenia w dorosłość wpłynęły przemiany w sferze aksjologicznej, zmiany demograficzne, w strukturze zatrudnienia i systemach ekonomicznych, rozwój technologii, globalizacja i – co szczególnie ważne z punktu widzenia niniejszego artykułu – emancypacja kobiet.

W społecznościach tradycyjnych wejście w dorosłość było szybkie i gwałtowne (Galland 1996): trzy wyznaczniki dorosłości – podjęcie stałej pracy/niezależność finansowa, opuszczenie domu rodzinnego i założenie rodziny – znaczyły przejście roli dorosłego. Symboliczne wejście w dorosłość odbywało się poprzez obrzędy przejścia (van Gennep 2006). Inne obrzędy przejścia przewidziane były dla kobiet, a inne dla mężczyzn, gdyż związane były z rolami pełnionymi przez kobiety i mężczyzn w danej społeczności i miały świadczyć o gotowości do ich przyjęcia. Rytuály dotyczące ciąży i porodu wiązały się z rolą matki, ale także małżonki – czasami ślub był nieważny aż do momentu urodzenia dziecka i swoistego dowodu na możliwość wypełniania tej roli przez kobietę. Rytuály dla mężczyzn wiązały się często z faktem zdobywania pokarmu. Różniły się one niekiedy w zależności od tego, jaki zawód mężczyzna miał pełnić w swojej społeczności (ibidem).

Współcześnie wchodzenie w dorosłość jest rozumiane raczej jako odrębna faza życia (por. *emerging adulthood*; Arnett 2004), na którą składają się przejścia w ramach licznych trajektorii: zależność finansowa od rodziców => niezależność finansowa, mieszkanie z rodzicami => autonomia mieszkaniowa, proces zakładania rodziny (por. Walther 2006). Trajektorie te łączą się z faktem przyjęcia konkretnych ról (np. pracownika, partnera/partnerki, rodzica). W efekcie, w perspektywie *life-course*, wchodzenie w dorosłość jest definiowane jako proces przyjmowania nowych ról społecznych, tradycyjnie przypisywanych dorosłym, a związanych z daną trajektorią (Billari 2001). Przyjęcie roli mierzone byłoby tym samym poprzez wystąpienie konkretnego wydarzenia, takiego jak: pierwsza stała praca, opuszczenie domu rodzinnego, zamieszkanie z partnerem/partnerką, zawarcie związku małżeńskiego, zostanie matką/ojcem². W społeczeństwach nowoczesnych nie ma już zinstytucjonalizowanych rytuałów przejścia, co więcej, wejście w daną rolę nie jest wymagane (ilustruje to rosnąca akceptacja życia w pojedynkę), ani też nie jest procesem nieodwracalnym. Walther (2006) zwraca uwagę na tak zwany efekt jo-jo, czyli „odbijania” się w ramach danej trajektorii, np. mimo że nastąpiło wyjście z domu rodzinnego, dana osoba może powrócić, gdy np. straci możliwość samodzielnego utrzymywania się lub się rozwiedzie.

² Inne wydarzenia też mogą być brane w tym względzie pod uwagę, takie jak otrzymanie prawa do głosowania w wyborach, inicjacja seksualna, pierwszy związek. Jednakże z uwagi na dostępność danych w analizie do niniejszego artykułu pod uwagę będą brane wymienione przejścia.

Młodzi współcześnie znajdują się pod wpływem dwóch przeciwstawnych tendencji. Z jednej strony są oni pod wpływem procesu indywidualizacji (Billari *et al.* 2005) – oderwanie się od rodziny i społeczności lokalnej daje jednostkom możliwość większej swobody w wyborze ścieżki życiowej (George 1993), przez co zwiększa się ilość dostępnych scenariuszy biograficznych (por. Giddens 2001). Powiększają się też zasoby ról dostępnych kobietom i mężczyznom, gdyż przemianom uległ obowiązujący stereotyp płci. Z drugiej strony biurokratyzacja i instytucjonalizacja sprawiają, że bieg życia jednostki jest coraz bardziej przewidywalny (Shanahan 2000): instytucje państwowe i edukacyjne kształtują dostęp do pełnienia ról dorosłych, takich jak rola pracownika, obywatela, małżonka czy rodzica (Brannen, Nilsen 2003). W Polsce dopiero osoba, która skończyła 18 lat, może głosować, zawrzeć związek małżeński czy też kupować alkohol; młody człowiek musi uczyć się dopóty, dopóki nie osiągnie pełnoletności. Nowy indywidualizm, łączący w sobie dwie wymienione tendencje, zakłada, że przewidywalność biegu życia nie wyklucza faktu, iż ilość możliwych ścieżek życiowych jest ogromna i zależą one od uwarunkowań strukturalnych, historycznych i ideologicznych (ibidem). Jednym z uwarunkowań jest płeć, która wpływa na różnicowanie trajektorii biegu życia między kobietami i mężczyznami, zwłaszcza jeśli chodzi o trajektorie zawodowe (por. Widmer i Ritschard 2009; w Polsce: Grochalska 2009).

Wchodzenie w dorosłość w Polsce a gender

W analizie wchodzenia w dorosłość z perspektywy płci kulturowej punktem wyjścia byłby podział pracy między kobietami a mężczyznami oraz związane z tym nierówności (Brannen i Nilsen 2003). Tradycyjny podział pracy w rodzinie (czyli rola kobiety jako matki, ograniczona do sfery prywatnej, oraz rola ojca jako żywiciela rodziny, aktywnego w sferze publicznej) jest utrwalany w procesie socjalizacji i uwidacznia się w wizjach młodzieńczych dorosłości. Uczniowie gimnazjów jako warunek dorosłości wymieniają pracę gwarantującą niezależność finansową i odpowiedzialność za rodzinę (Frindt 2005: 71)³.

Socjalizacja tradycyjnych ról kobiet ujawnia się w odpowiedziach gimnazjalistek: częściej niż chłopcy utożsamiają one dorosłość z obowiązkami, które wynikają z faktu posiadania rodziny. Wyniki jednak wskazują na przyjmowanie nowego modelu łączenia pracy i rodziny: badane dziewczęta na drugim miejscu podkreślały niezależność finansową i stałą pracę (ibidem). Emancypacja kobiet, dostępność edukacji, wprowadzenie tabletki antykoncepcyjnej i oderwanie kobiet od sfery domowej wpłynęły na pojawienie się nowych zjawisk w sferze rodziny, i tym samym oddziaływały na nowe decyzje kobiet u progu dorosłości (por. Arnett 2004). We współczesnej

³ Prorodzinność była także cechą „polskich *normalsów*” stanowiących najliczniejszą grupę wśród polskich młodych badanych przez Fatygę (1999).

Polisce nowe wzorce kobiece (opierające się m.in. na dyskursie niezależności, swobody w wyborze ról, rozwoju kariery zawodowej) zderzają się z tradycyjną rolą matki, tak mocno podkreślaną w dyskursie Kościoła katolickiego (por. Szwed 2009). Według badań Titkow (2007), prawie 70% kobiet, wchodząc w dorosłe życie, widziało siebie jako kobietę godzącą na równi dom i pracę zawodową. Taki model zakłada nie tylko łączenie obowiązków związanych z rolą matki, czyli dbania o rodzinę i rodzenia dzieci, z tymi związanymi z pracą zawodową, ale także bycie „doskonałą” w obu sferach (ibidem)⁴. Co ciekawe, coraz mniej kobiet widzi możliwość własnej realizacji jedynie poprzez życie zawodowe (Tabela 1).

Tabela 1

Kim widziała się kobieta, wchodząc w dorosłe życie? – preferowane role życiowe pomiędzy 1979 a 2003 rokiem

... wchodząc w dorosłe życie?	1979	1989	1998	2002	2003
Kobieta troszcząca się o dom, żona i matka	53,3	45,8	31,1	35,8	27,6
Kobieta pracująca i odnosząca w pracy sukcesy	5,4	2,8	7	1,8	3,9
Kobieta godząca na równi dom i pracę zawodową	41,3	51,4	61,9	62,3	68,5

Źródło: Titkow 2007: 134.

Dla dorosłych mężczyzn z Włocławka i Warszawy, badanych przez Sińczucha (2002), rodzina, praca oraz samodzielne mieszkanie stanowiły główne elementy definicji dorosłości. Badanym odpowiedzialność jednoznacznie kojarzyła się z „wyrzeczeniem się własnych przyjemności i zindywidualizowanego stylu życia na rzecz priorytetu rodziny, a zwłaszcza dzieci” (Sińczuch 2002: 170). Mężczyźni bardzo chętnie „zarezerwowaliby” sobie pewien czas na eksplorację, czyli – nielimitowany przez rodzinę i uszczuplone z tego powodu finanse – dostęp do rozrywki, konsumpcji, relacji, wyjazdów zagranicę czy staży (Sińczuch 2002; por. Arnett 2004). Zbieranie doświadczeń nie jest dominantą jedynie mężczyzn, jakkolwiek brak obecnie badań, które opisywałyby badane zjawisko w stosunku do kobiet w Polsce. Jednakże model „raczej jeszcze poczekam” (Sińczuch 2002)⁵ jest zarezerwowany dla uprzywilejowanych, których stać na niepodejmowanie pracy lub są utrzymywani przez rodziców.

Dodatkowo duża konkurencja na rynku pracy wymusza ciągłe dokształcanie – studiowanie kilku kierunków, staże, wolontariat (Wrzesień 2003). Inwestycja ta jest

⁴ Kobiety uważają, iż fakt, że kobieta pracuje zawodowo, przynosi jej życiu rodzinnemu więcej korzyści niż strat (CBOS 2006). Należy też zauważyć, że zmalała liczba kobiet uważająca, że praca kobiety nie ma wpływu na życie rodzinne.

⁵ Druga grupa, która „odkłada na później” dorosłość, to nieudacznicy Fatygi (1999), czyli ci, którzy nie mają umiejętności i zasobów kulturowych czy też materialnych do realizacji ról dorosłości (Sińczuch 2002).

intensywniejsza w przypadku kobiet oraz bardziej różnorodna w formach, takich jak kursy, szkolenia, wolontariat (Grochalska 2009); więcej kobiet również uczy się na uczelniach wyższych (GUS 2008).

W przytoczonych wynikach badań widać wyraźną zmianę w systemach wartości młodych (por. TNS OBOP 2003). Rodzina jest dla nich bardzo ważna, natomiast wyznają oni także wartości indywidualistyczne, takie jak samorealizacja, konsumpcja, zadowolenie z kariery zawodowej, z relacji z przyjaciółmi, z ciekawie spędzonego wolnego czasu (por. Świda-Ziemia 1998; Romaniszyn 2007; TNS OBOP 2003). Zadowolenie z kariery zawodowej jest ważniejsze dla tych, którzy inwestują w wyższe wykształcenie (Ignatczyk 2002).

Opóźnianie procesu wchodzenia w dorosłość w Polsce

Samorealizacja w sferze zawodowej, jak i sferze czasu wolnego, wymaga dużych inwestycji czasowych i finansowych, co powoduje, iż zakładanie rodziny jest przekładane na później (Kowalska i Wróblewska 2001). Rozwiązania instytucjonalne nie ułatwiają łączenia pracy z rodziną, co powoduje wycofanie się kobiet z decyzji prokreacyjnych lub z rynku pracy (słaby dostęp do przedszkoli i żłobków, brak dotacji dla rodzin; Sińczuch 2002; Slany 2006; *Mama w pracy* 2008). Dodatkowo wizja dorosłości, postrzeganej jako stagnacja i harówka, wpływa na procesy odraczania wchodzenia w dorosłość (Czerka 2007).

Syndrom opóźniania wejścia w dorosłość (Billari i Rosina 2004, za: Slany 2006) charakteryzuje się:

- opóźnianiem zawierania małżeństwa oraz poprzedzaniem go alternatywnymi formami życia rodzinnego (np. kohabitacją czy życiem w pojedynkę);
- opóźnianiem w związku z tym posiadania dzieci;
- wydłużaniem edukacji, i co jest z tym związane, zależności od rodziców.

Proces ten ma miejsce praktycznie we wszystkich krajach europejskich. Wydłużenie się przeciętnego trwania życia spowodowało, iż czas spędzony w rodzinie jest dużo dłuższy (Settersen i Mayer 1997), a tym samym wydarzenia związane z wchodzeniem w dorosłość, niegdyś skumulowane w krótkim czasie ze względu na uwarunkowania biologiczne czy zdrowotne, są teraz dawkowane i/albo odraczane. Jeśli chodzi o Polskę, proces opóźniania również ma tu miejsce, jakkolwiek w porównaniu do krajów Europy Zachodniej wydarzenia związane z dorosłością zachodzą relatywnie wcześniej. Polska spośród krajów europejskich ma najwyższy odsetek małżeństw zawieranych przed 30. rokiem życia spośród wszystkich pierwszych małżeństw (prawie 90% dla kobiet i prawie 80% dla mężczyzn; za: Eurostat 2009). Średni wiek w momencie zawarcia pierwszego małżeństwa wyniósł w 2007 roku 27 lat dla mężczyzny i 24,6 dla kobiety (Rządowa Rada Ludnościowa 2008). Dodatkowo młodzi coraz

później decydują się na potomstwo: według Rocznika Demograficznego (GUS 2008) w ostatnich latach okres największej płodności kobiet przypadał na czas pomiędzy 25.–29. i 30.–34. rokiem życia (jeszcze w 1990 roku najwięcej urodzeń żywych przypadało między 20.–24. rokiem życia). Wzrastająca liczba urodzeń pozamałżeńskich może pośrednio świadczyć o upowszechnianiu się zjawiska kohabitacji (19% dzieci przychodzi na świat w związkach niemałżeńskich; za: GUS 2009). Według badania EU-SILC (Eurostat 2009: 33), nie jest ona popularna: w 2006 mniej niż 5% młodych mężczyzn i kobiet w wieku 15–29 lat mieszkało z sobą bez małżeństwa (w małżeństwie zaś około 28% kobiet i 17% mężczyzn). Natomiast Matysiak (2009) wskazuje, że kohabitacja staje się coraz bardziej popularna – stanowiła ona około 1/3 pierwszych związków rozpoczętych w latach 2004–2006.

Wpływ na opóźnianie decyzji o zawarciu związku małżeńskiego i decyzji prokreacyjnych miało wydłużenie się czasu pozostawania w edukacji. W 1998 roku estymowany czas uczenia się (*school expectancy*) wyniósł 15 lat, w 2006 – prawie 18 (Eurostat 2009). Edukacja staje się też bardziej powszechna: w 2007 roku 94% osiemnastolatków pozostawało w edukacji, w porównaniu do 73% w 1998 roku (ibidem). Wydłużanie edukacji spowodowało wydłużenie okresu zależności od rodziców. 27% młodych Polaków i 36% młodych Polek pozostaje na utrzymaniu rodziny lub partnera/partnerki (ibidem). Średni wiek opuszczenia domu rodzinnego w Polsce w 2007 roku wyniósł 28,5 roku dla kobiet i 29,5 roku dla mężczyzn. Kobiety, podobnie jak w całej Europie, opuszczają dom rodzinny wcześniej – 20% kobiet opuściło dom w wieku około 22 lat, 50% – w wieku około 27 lat (ibidem). Główne powody, dla których młodzi nie wychodzą z domu rodzinnego, to trudność w utrzymaniu się poza nim (54,5% młodych z Polski dało taką odpowiedź) i zbyt wysokie koszty mieszkania samodzielnie (23%). 11,5% stwierdziło, iż powodem pozostawania w domu rodzinnym jest późne zawarcie związku małżeńskiego. 7% uważa, że młodym odpowiada komfort mieszkania w domu rodzinnym bez odpowiedzialności (Eurobarometer 2007).

Polacy w większości akceptują trend opóźniania zakładania rodziny (CBOS 2008), co wynikać może ze świadomości społecznej dotyczącej istniejących barier instytucjonalnych. Powody opóźniania zawierania związków małżeńskich według Polaków (ibidem), przestały bazować przede wszystkim na przesłankach ekonomicznych (niegdyś były to: obawa przed pogorszeniem się sytuacji materialnej czy brak warunków mieszkaniowych). Współcześnie opóźnianie małżeństwa wiąże się z dwoma dyskursami. Dla mężczyzn to „utrata wolności” – Polacy wierzą, że młodzi mężczyźni nie chcą się żenić, gdyż obawiają się obowiązków związanych w rodziną oraz wybierają tzw. wolność. Dla kobiet to wizja nieudanego związku oraz obawa, że praca przeszkodzi im w karierze zawodowej. Wrzesień (2009: 194) twierdzi także, że młodzi niechętnie rzucają się na głęboką wodę: „Świadome decyzje o zawarciu związku małżeńskiego «otoczone są» dobrze przygotowanym zapleczem logistycznym, a decyzje o życiu na własny rachunek przeważnie łączą się z finansowymi formami wsparcia ze strony [często nadopieczonych – przyp. aut.] rodziców”.

Metodologia badania

W dalszej części artykułu prezentuję wyniki analizy statystycznej z wykorzystaniem danych pochodzących z European Social Survey (ESS Round 3: European Social Survey Round 3 Data 2006). Badanie zostało przeprowadzone w 2006 roku na reprezentatywnej próbie obywateli 25 krajów europejskich. Dane analizowane przez mnie znalazły się w rotującym module, zawierającym informacje na temat norm społecznych dotyczących wydarzeń biegu życia. Na podstawie dostępnych danych rozważone zostaną normy związane z:

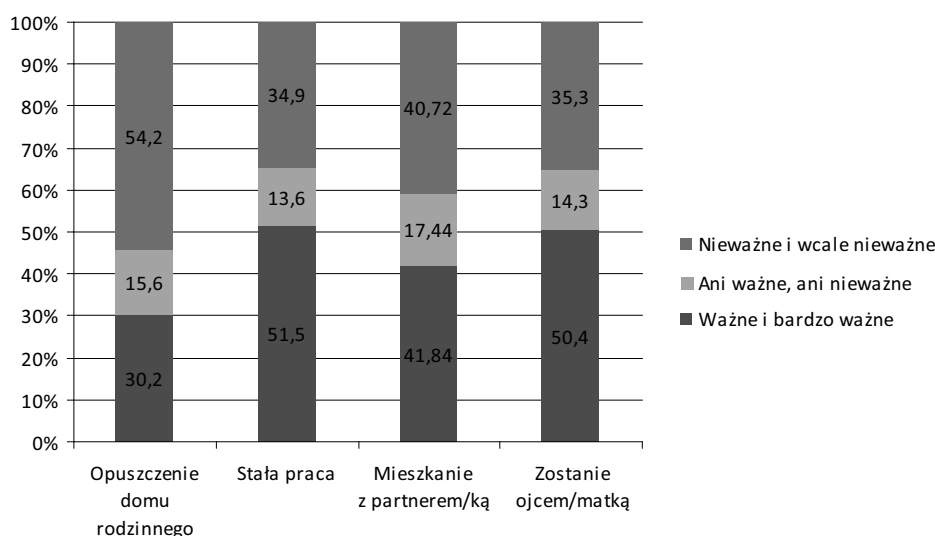
- koniecznością wystąpienia danego wydarzenia w związku z wchodzeniem w dorosłość, takiego jak wyprowadzenie się z domu, małżeństwo, posiadanie dzieci – czyli jakie role powinny pełnić dorosłe kobiety, a jakie dorośli mężczyźni;
- współwystępowaniem danych wydarzeń – jak postrzegane są konfiguracje różnych ról i czy oczekiwania względem danej konfiguracji ról są różne w stosunku do kobiet i mężczyzn;
- czasem wystąpienia wyznaczników dorosłości – jaki jest najlepszy wiek wejścia w daną rolę dla kobiet i mężczyzn.

Co jest bardzo wartościowe z punktu widzenia niniejszego artykułu, wśród badanej próby losowano dwie podpróby, gdzie jedna z podprób wypowiedziała się na temat norm społecznych dotyczących mężczyzn (n = 856), druga zaś na temat norm społecznych dotyczących kobiet (n = 865).

Aby być uznanym za dorosłego – ważność definicyjnych wyznaczników dorosłości

Dane ESS wskazują na małe znaczenie markerów demograficznych w uznawaniu osób za dorosłe (Wykres 1)⁶. Świadczy o tym duży procent osób o postawie ambiwalentnej lub uważających dane wydarzenia za nieważne. Przy relatywnie niskiej ważności markerów praca i rodzina pozostają najważniejszymi markerami dorosłości. Małe jest za to znaczenie autonomii mieszkaniowej jako wyznacznika dorosłości, co może wynikać ze wspomnianych przez młodych trudności, tj. wysokich cen mieszkań i kosztów utrzymania się. Nieprzypisywanie temu wyznacznikowi wagi może wiązać się także z faktem zależności finansowej wielu studentów mieszkających poza domem rodzinnym.

⁶ Pytanie brzmiało: „Aby kobietę/mężczyznę można było uznać za dorosłą/ego, na ile ważne jest to, aby wyprowadził/a się z domu rodzinnego? ... aby pracował/a w pełnym wymiarze godzin? ... aby mieszkał/a z mężem/żoną lub partnerem? ... aby została matką/ojcem?”.

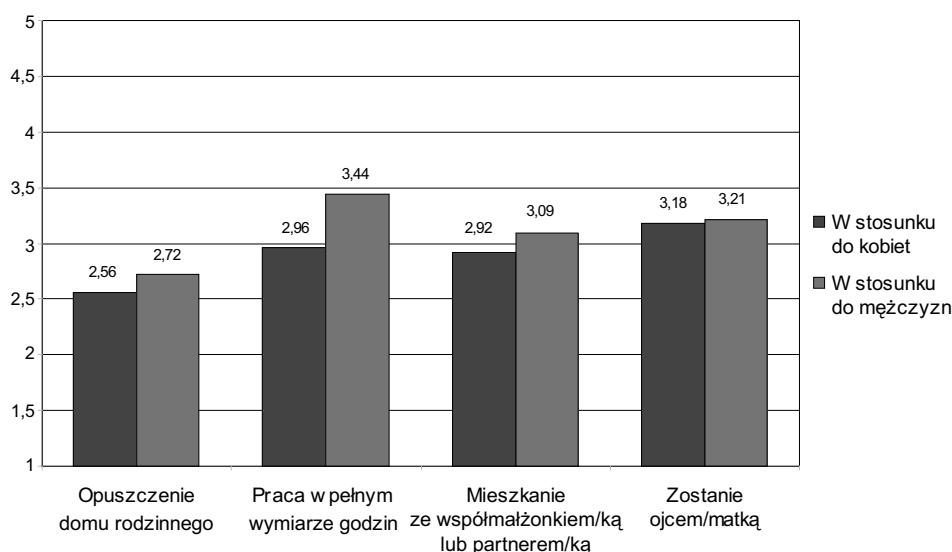
Wykres 1. Ważność wyznaczników dorosłości dla Polaków

Źródło: opracowanie własne na podstawie ESS (2006).

Porównując średnią ważność przejść w stosunku do kobiet i do mężczyzn, relatywnie najważniejszym wskaźnikiem dorosłości w stosunku do mężczyzn pozostaje praca w pełnym wymiarze godzin, w stosunku do kobiet zaś rola matki (Wykres 2). Co ciekawe, w stosunku do mężczyzn średnia ważność markerów dorosłości jest nieco wyższa niż w stosunku do kobiet. Być może społeczna zgoda na to, że mężczyzna musi się „wyszaleć”, powoduje, iż po przeznaczonym na to okresie, poprzez realizację oczekiwanych zadań, powinien udowodnić, że jest już dorosły.

Jeśli chodzi o odmienne zdania w opiniach mężczyzn i kobiet w stosunku do reprezentantów różnych płci, a tym samym w stosunku do ról przypisanych własnej płci, nie było różnicy w postrzeganiu markerów dorosłości dla mężczyzn – i kobiety, i mężczyźni byli zgodni co do ich relatywnej ważności (choć kobiety przypisywały im trochę wyższą wartość). Brak zgody natomiast pojawił się, jeśli chodzi o postrzeganie ważności pracy zawodowej dla dorosłości kobiet – praca w pełnym wymiarze była dużo ważniejsza dla samych kobiet (nawet trochę ważniejsza niż zostanie matką). Potwierdza to rodzenie się modelu matki łączącego obowiązki domowe z pracą zawodową (co pokazują też wspomniane badania: Titkow 2007).

Należy podkreślić, że występuje bardzo wysoka korelacja między odpowiedziami na poszczególne pytania dotyczące ważności danych markerów dorosłości. Tym samym, gdybyśmy stworzyli skalę określającą stosunek Polaków do ważności danych markerów, ponad połowa znalazłaby się w dolnej połowie skali, czyli wśród osób, których postawy wobec wyznaczników dorosłości są, średnio, co najmniej ambiwalentne (tzw. „nietradycyjni” w przeciwieństwie do „tradycyjnych”).

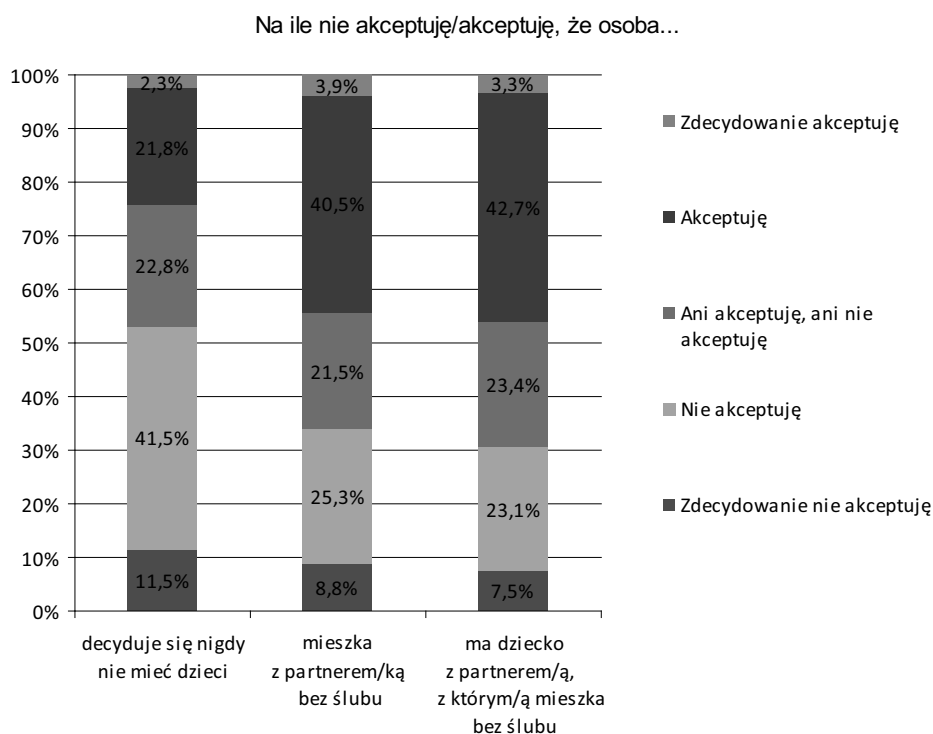
Wykres 2. Średnia ważność przejść w stosunku do kobiet i mężczyzn

Źródło: opracowanie własne na podstawie ESS (2006).

Jak zaznaczono na początku, tego typu normy są raczej odzwierciedleniem istniejących wartości w społeczeństwie niż informują o wystąpieniu sankcji w przypadku nierealizowania danej roli. Małe znaczenie markerów dorosłości, przynajmniej wśród około połowy społeczeństwa, wiązać się może z rodzeniem się mniej schematycznego postrzegania ścieżki życiowej i pojawianiem się przyzwolenia na nierealizowanie ról związanych z życiem rodzinnym (przykładem mógłby być coraz bardziej popularny model życia w pojedynkę; por. Paprzycka 2008). Przyzwolenie to jednak różni się między grupami. „Nietradycyjni” to częściej osoby młode, mieszkające w większych miastach, bardziej wykształcone, mniej religijne.

Alternatywne formy życia rodzinnego – normy związane z współwystępowaniem ról

Ambiwalentny stosunek Polaków do modelowej ścieżki życia, dawniej nakierowanej na przejścia rodzinne, dziś niekoniecznie, widoczny jest też w opiniach na temat współwystępowania ról. Normy te określają warunki do podjęcia roli, np. czy można zostać ojcem przed przyjęciem roli małżonka. Tu, podobnie jak wcześniej, opinie polaryzują się (Wykres 3): mieszkanie z partnerką bez ślubu akceptuje 44% respondentów, posiadanie dzieci w niezalegalizowanym związku – 46%. Mniejsze jest przyzwolenie na rezygnację z roli rodzica (24%).

Wykres 3. Akceptacja alternatywnych form życia rodzinnego, normy dotyczące rezygnacji z wybranych ról

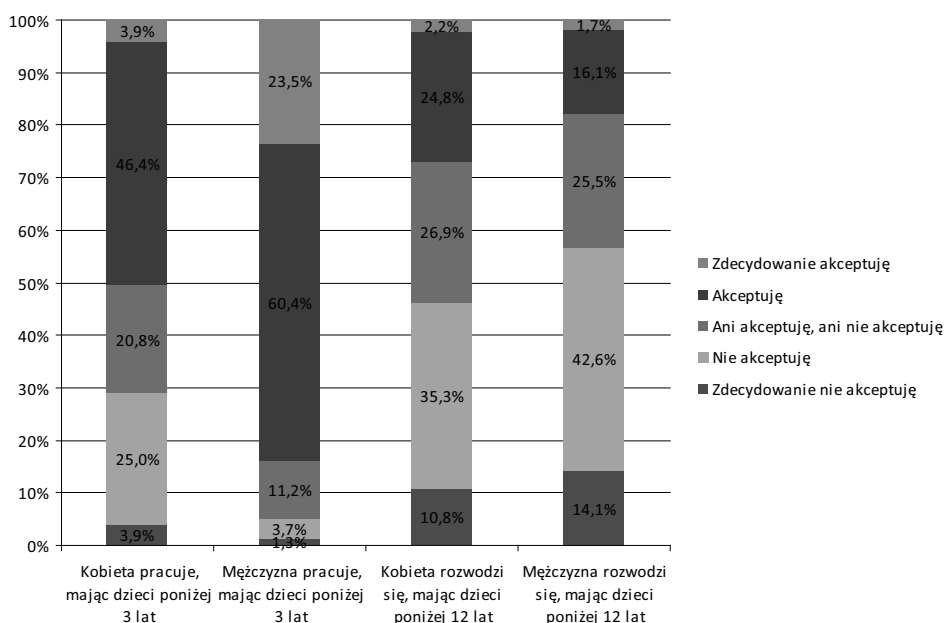
Źródło: opracowanie własne na podstawie ESS (2006).

O ile wcześniej omówione normy były podobne w stosunku do kobiet i mężczyzn, o tyle te związane z rolami matki i ojca różnią się w stosunku do reprezentantów obu płci (Wykres 4). Polacy mniej chętnie niż w przypadku mężczyzny akceptują sytuację, gdy kobieta pracuje zarobkowo, w pełnym wymiarze, mając dzieci poniżej lat 3 – co świadczy o tym, iż model łączenia pracy i rodziny przez kobiety nie przyjął się w pełni. W przypadku mężczyzny praca w takiej sytuacji jest wręcz pożądana, ze względu na przypisaną mu kulturowo rolę żywiciela rodziny.

Rezygnacja z roli małżonka, poprzez rozwód, w przypadku posiadania dzieci poniżej 12. roku życia, jest w dużo mniejszym stopniu akceptowana w przypadku mężczyzn. Taki rezultat może oznaczać przyznanie większej wolności kobiecie w decydowaniu o kształcie rodziny (2/3 pozwów rozwodowych jest składanych przez kobiety; za: Rządowa Rada Ludnościowa 2008). Bardziej prawdopodobne, że wiąże się z rolą ojca i przypisaną mu odpowiedzialnością za zapewnienie jej bytu.

Postawy względem alternatywnych form życia rodzinnego i łączenia roli zawodowej z rolą matki zyskały większą akceptację wśród młodszych respondentów (Wykres 5). Największa różnica występuje w sytuacji zamieszkiwania z partnerem/partnerką bez ślubu. Mniej aprobowane jest jednak posiadanie dziecka w nieślubnym

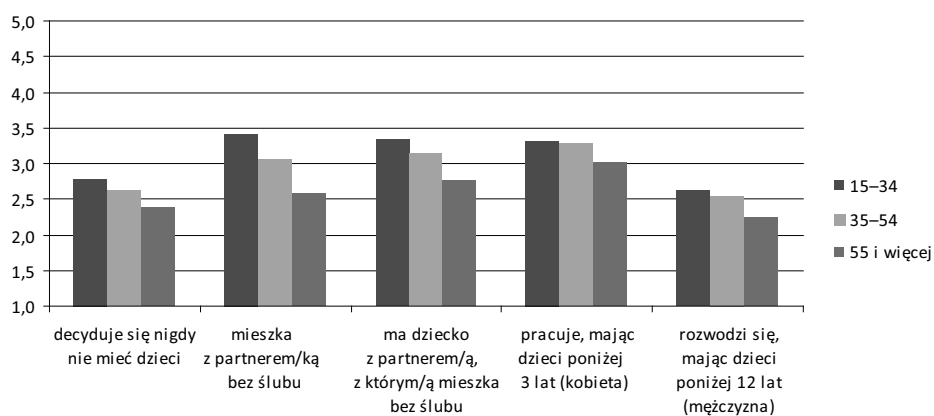
Na ile nie akceptuję/akceptuję, gdy...

Wykres 4. Normy w stosunku do współwystępowania ról: praca zawodowa i dziecko, wyjście z roli małżonka oraz rodzicielstwo

Źródło: opracowanie własne na podstawie ESS (2006).

Na ile nie akceptuję/akceptuję, gdy osoba...

Wykres 5. Akceptacja norm w stosunku współwystępowania ról dla respondentów trzech kategorii wiekowych (5 – zdecydowanie akceptuję, 1 – zdecydowanie nie akceptuję). Odchylenie standardowe wynosiło około 1

Źródło: opracowanie własne na podstawie ESS (2006).

związku. I choć powoli liberalizują się postawy osób młodych w stosunku do kohabitacji, duże znaczenie związku małżeńskiego dla młodych Polaków sugeruje raczej, że pozostanie ona „przedsionkiem” małżeństwa (por. Młynarska i Bernardi 2007).

Idealny wiek na przyjęcie ról dorosłego

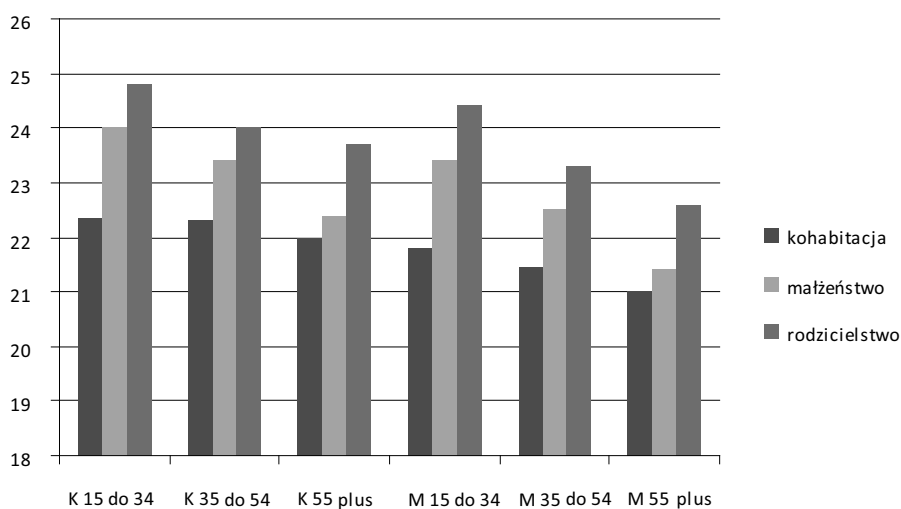
Normy wieku dotyczące idealnego czasu wystąpienia danych wydarzeń wskazują na modelowy przebieg życia. W opinii Polaków (ESS 2006) mężczyzna wkracza w wiek dorosły, mając około 21 lat, kobieta, mając 19 lat – potwierdza to potoczną opinię, że dziewczęta dojrzewają szybciej. Według respondentów w Polsce średni najlepszy wiek dla kobiet na to, aby zamieszkać z partnerem, z którym nie ma ślubu, to 21,9, aby wyjść za mąż i zamieszkać z mężem – 22,9, aby zostać matką – 23,9. Dla mężczyzny te wydarzenia powinny nastąpić około 1,5 roku później: aby zamieszkać z partnerką bez ślubu – 23,4, aby zawrzeć małżeństwo – 24,7, aby zostać ojcem – 25,7.

Proces opóźniania wchodzenia w dorosłość wpłynął na postrzeganie najkorzystniejszego okresu na wchodzenie w konkretne role przez młodsze generacje (Wykres 6 i 7). Młodszy respondenci uważają, że w poszczególne role trzeba wejść później (o rok lub o dwa lata). Według najstarszego pokolenia zamieszkanie z partnerem i małżeństwo występują średnio prawie w tym samym wieku, natomiast zakładają oni trochę dłuższy czas na urodzenie dziecka po zawarciu małżeństwa (więcej niż rok). Młodzi przewidują okres 1,5–2 lat pomiędzy kohabitacją a małżeństwem (więcej czasu dla mężczyzn).

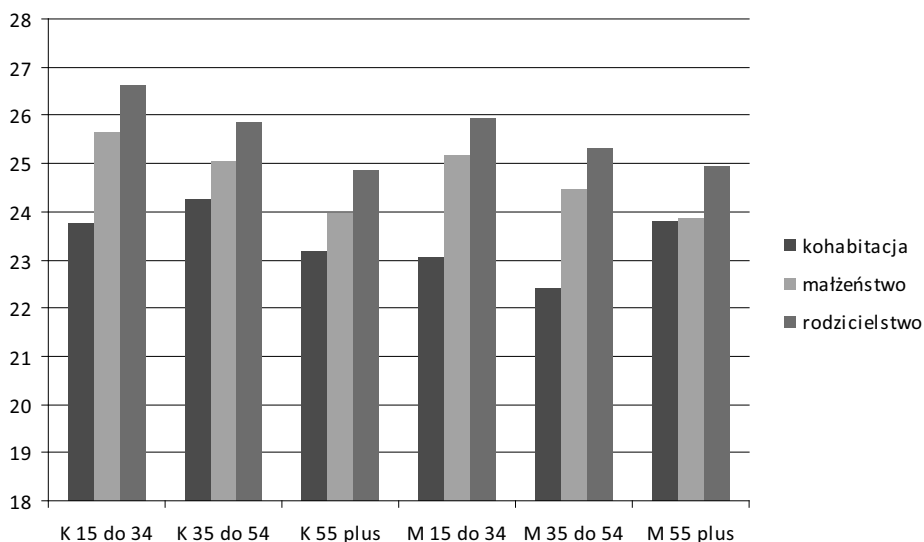
Kobiety, niezależnie od wieku, zakładają późniejsze wejście w role zarówno dla siebie, jak i dla mężczyzn. Odkładanie ról rodzinnych może wiązać się z chęcią większej inwestycji w przyszłą karierę, co konieczne jest do zapewnienia sobie możliwości pracy zawodowej mimo trudności związanych z posiadaniem dzieci.

Co ciekawe, postulowane w badaniach idealne czasy wchodzenia w dorosłość są dużo wcześniejsze niż w rzeczywistości (np. idealny czas posiadania dziecka dla kobiety to 23,9, czas rzeczywisty wg GUS na rok 2006, czyli ten, kiedy były zebrane dane ESS, to 25,8). Nawet oczekiwania najmłodszej grupy respondentów nie pokrywają się ze zmieniającą się rzeczywistością społeczną. Może to oznaczać, że czas idealny nie jest możliwy do realizacji ze względu na utrudnienia instytucjonalne czy strukturalne.

Jeśli chodzi o normy wiekowe, które potencjalnie wiążą się z wystąpieniem sankcji (zbyt wczesne wejście w daną rolę lub zbyt późne), okazuje się, że wiek 18 lat jest ciągle ważną cezurą w świadomości społecznej (por. Tabela 2). Przerwanie nauki, stosunki seksualne, kohabitacja, małżeństwo, posiadanie dzieci w opinii największej części respondentów nie powinny wydarzyć się przed „osiemnastką”. Stosunek seksualny i macierzyństwo może ewentualnie mieć miejsce po 16. roku życia w przypadku kobiet (co wynika z przyjmowanej wcześniejszej dojrzałości dziewcząt). Przypisywana mężczyznom niedojrzałość czy też chęć odkładania odpowiedzialności sugeruje nawet późniejsze przejście przez niego ról małżonka i ojca (20 lat). Mimo iż badania

Wykres 6. Idealny wiek dla kobiet w opiniach mężczyzn i kobiet różnych kategorii wiekowych¹

Źródło: opracowanie własne na podstawie ESS (2006).

Wykres 7. Idealny wiek dla mężczyzn w opiniach mężczyzn i kobiet różnych kategorii wiekowych²

Źródło: opracowanie własne na podstawie ESS (2006).

¹ 15% respondentów stwierdziło, że kobieta nigdy nie powinna mieszkać z partnerem, z którym nie ma ślubu.

² 16% respondentów stwierdziło, że mężczyzna nigdy nie powinien mieszkać z partnerką, z którą nie ma ślubu.

Tabela 2

Odpowiedni czas na wejście w rolę dorosłości

Wyszczególnienie	KOBIEȚA		MĘCZYŻNA	
	Najczęstsza odpowiedź (w nawiasie druga najczęstsza)	Średnia (w nawiasie odchylenie standardowe)	Najczęstsza odpowiedź (w nawiasie druga najczęstsza)	Średnia (w nawiasie odchylenie standardowe)
Zbyt młoda/y, aby przestać się uczyć w trybie dziennym	18 (20)	19,8 (3,9)	18 (20)	20,1 (4,5)
Zbyt młoda/y, aby mieć pierwszy stosunek seksualny	18 (16)	17 (1,8)	18 (16)	17,3 (1,98)
Zbyt młoda/y, aby zamieszkać z partnerem/partnerką, z którym/ą nie ma ślubu	18 (20)*	18,7 (2,3)	18 (20)*	19,5 (2,5)
Zbyt młoda/y, aby wyjść za mąż/ożenić się i zamieszkać z mężem/zoną	18 (20)	18,8 (2,4)	18 (20)	20,1 (2,5)
Zbyt młoda/y, aby zostać matką/ojcem	18 (20)	18,7 (2,6)	20 (18)	20,2 (2,9)
Za stara/y, aby wciąż mieszkać z rodzicami	30 (25) 41,7% – nigdy nie za stara	27,7 (4,8)	30 (25) 32,9% – nigdy nie za stary	28,6 (4,8)

* 17% uważa, że NIGDY nie powinno się mieszkać z partnerem/partnerką, z którym/którą nie ma się ślubu.

Źródło: opracowanie własne na podstawie ESS (2006).

wskazują, że osiągnięcie 18 lat nie jest dobrym wskaźnikiem dorosłości (Sińczuch 2002), to z pewnością wyznacza koniec bycia nastolatkiem czy też dzieckiem. Nie przewiduje się wchodzenia w rolę dorosłości przez osoby niepełnoletnie, co w przypadku małżeństwa jest regulowane także prawnie.

Jak pokazały wcześniejsze analizy, autonomia mieszkaniowa jest najmniej niezbędnym elementem definicji dorosłego. Mamy nawet do czynienia z akceptacją faktu pozostania w domu rodzinnym na stałe. 41,7% respondentów uznało, że kobieta nigdy nie jest za stara, aby mieszkać z rodzicami. Trochę mniejsza akceptacja występuje w stosunku do mężczyzn (32,9%). Mimo to oczekiwanym czasem wyjścia z domu jest wiek 30 lat (duża część uznała też, że 25 lat to właściwy moment), jakkolwiek odpowiedzi na to pytanie były bardzo zróżnicowane. Podobnie było w przypadku pytania o wiek, kiedy osoba jest zbyt młoda, aby przestać się uczyć w trybie dziennym – występujące trendy przedłużania czasu spędzanego w edukacji (a wręcz

kładzenie nacisku na jej ustawiczny charakter, tzw. *lifelong learning*) powodują, iż niektórzy respondenci uznali za właściwy bardzo późny wiek.

Dyskusja wyników i podsumowanie

Analiza norm społecznych dotyczących procesu wchodzenia w dorosłość, a szczególnie oczekiwań względem kobiet i mężczyzn, wskazuje na występowanie przemian w systemach wartości w Polsce. Młodych Polaków cechuje tzw. familiocentryczny indywidualizm (Titkow 2007), sugerujący wysokie znaczenie zarówno wartości rodzinnych, jak i wartości indywidualistycznych, związanych z dyskursem samorealizacji w sferze zawodowej i edukacyjnej oraz wysoką wartością czasu wolnego. Tym samym wartości rodzinne pozostają elementem idealnej drogi życiowej, a ich wypełnianie jest oczekiwane zarówno ze strony kobiet, jak i mężczyzn. Podobnie jeśli chodzi o posiadanie dzieci – bezdzietność nie jest szeroko akceptowana. Zmianie uległo posiadanie stałej pracy jako elementu definicji dorosłości – ten element w stosunku do kobiet był relatywnie ważniejszy dla nich samych – kobiety zakładają łączenie pracy i rodziny. Dodatkowo kobiety rezerwowały sobie więcej czasu na przejęcie ról rodzinnych, co prawdopodobnie przeznaczane jest na inwestycję w kapitał społeczny ważny w przyszłej karierze zawodowej. Sugeruje to także, że poświęcanie okresu wchodzenia w dorosłość na zbieranie różnego typu doświadczeń nie jest zarezerwowane wyłącznie dla mężczyzn. Dyskurs „utrąty wolności” przez mężczyznę w momencie założenia rodziny ma wpływ na opóźnianie dorosłości i dodatkowo może wiązać się z relatywnie wyższą ważnością markerów dorosłości dla mężczyzn: po okresie zabawy mężczyzna musi udowodnić, że jest w stanie wziąć odpowiedzialność za rodzinę.

Już około połowa społeczeństwa akceptuje bardziej swobodny dobór ról, także rodzinnych. Dla nich tradycyjne przejścia straciły swoją wartość wskaźnikową w uznaniu osoby za dorosłą. Badania pokazują, że jednostka może być uznana za dorosłą, jeśli posiada cechy i kompetencje takie jak odpowiedzialność, niezależność, utrwalony system wartości (por. Sińczuch 2002; Frindt 2005; Arnett 2004).

Opóźnianie dorosłości jest wypadkową różnych czynników, natomiast nieodłącznie wiąże się z opisanymi tu przemianami wartości młodego pokolenia. Inwestycja w wymagające nakładów czasowych i finansowych sfery życia, takie jak kariera zawodowa czy czas wolny, powoduje opóźnianie przejęcia odpowiedzialności za rodzinę. „Trzydziestka” to dzisiaj nowa norma określająca przyjęcie na siebie ról rodzinnych – czas przejęcia ról partnera, małżonka i rodzica przesuwają się w opiniach coraz to młodszych pokoleń w stronę 30. roku życia. Młodzi Polacy rezerwują sobie więcej czasu na przejęcie ról dorosłości niż ich rodzice czy dziadkowie, zaś mężczyźni jeszcze trochę więcej czasu od kobiet. Niechęć do zbyt wczesnego podjęcia obowiązku

dbania o rodzinę wiąże się, po pierwsze, nie tylko z odpowiedzialnością i obowiązkami, ale także kontrolą społeczną (rozwód, gdy posiada się dzieci poniżej 12 lat, jest mniej akceptowany w stosunku do ojca niż do matki). Po drugie, zostawianie sobie więcej czasu na podjęcie ról rodzinnych może być związane z czasem potrzebnym na uzbieranie koniecznego kapitału finansowego, np. na kupno domu.

Syndrom opóźniania był charakteryzowany także poprzez występowanie alternatywnych form życia małżeńsko-rodzinnego. Teza ta nie do końca znajduje potwierdzenie w danych – decyzja o nieposiadaniu dzieci spotkała się z brakiem akceptacji Polaków, a kohabitacja nie jest popularna. Bardziej liberalne postawy młodszego pokolenia względem kohabitacji być może sprawią, iż stanie się ona częściej realizowana: w modelach idealnej ścieżki życiowej młodych przewidziano od 1 roku do 2 lat na kohabitację, będącą niejako „przygotowaniem” do małżeństwa i posiadania dzieci (przewidywanych zaraz po ślubie).

Współcześnie dorosłość wymaga przygotowania: młodzi powinni udowodnić swoje predyspozycje i umiejętności wymagane do pełnienia roli małżonka i rodzica (poprzez posiadanie mieszkania, dobrej pracy czy wykształcenia) jeszcze przed wejściem w role rodzinne. W efekcie możemy wyróżnić dwa okresy w życiu jednostki. Pierwszy to młoda dorosłość – charakteryzowana poprzez zbieranie różnorodnych doświadczeń, inwestowanie w przyszłą karierę i rodzinę, przygotowywanie się do pełnienia zaplanowanych ról. Druga to rodzinna dorosłość, skoncentrowana na wchodzeniu w role rodzinne. Zatem dopiero gdy jednostka posiada wystarczający kapitał społeczny i materialny, ale i uzna siebie za osobę gotową na odpowiedzialność za innych, może założyć rodzinę i tym samym wkroczyć w fazę rodzinnej dorosłości, jakkolwiek przejmowanie ról rodzinnych nie jest już oczekiwane od wszystkich.

Bibliografia

- Antikainen, A., Komonen, K. 2003. *Biography, Life Course, and the Sociology of Education*, w: C.A. Torres, A. Antikainen (red.), *The International Handbook on the Sociology of Education*. Lanham: Rowman & Littlefield, s. 143–159.
- Arnett, J.J. 2004. *Emerging Adulthood. The Winding Road from the Late Teens through the Twenties*. Oxford: Oxford University Press.
- Billari, F. et al. 2005. *The Timing of Life: The organization of the life course in Europe*. Za: http://www.europeansocialsurvey.org/index.php?option=com_content&task=view&id=64&Itemid=9 (stan z 20.04.2009).
- Billari, F. 2001. *The Analysis of Early Life Courses: Complex Descriptions of the Transition to Adulthood*. „Journal of Population”, vol. 18 (2), s. 119–142.
- Brannen, J., Nilsen, A. 2003. *Adulthood: Changing Concepts and Definitions*. Za: http://wfnetwork.bc.edu/encyclopedia_entry.php?id=6 (stan z 15.07.2009).
- CBOS. 2006. *Kobiety i mężczyźni o podziale obowiązków domowych*. Warszawa. BS/183.
- CBOS. 2008. *Kontrowersje wokół różnych zjawisk dotyczących życia małżeńskiego i rodzinnego*. Warszawa. BS/54.

- Czerka, E. 2007. *Rodzinne uwarunkowania odraczania dorosłości u młodych mężczyzn*. Kraków: Impuls.
- Diewald, M., Mayer, K.U. 2008. *The Sociology of the Life Course and Life Span Psychology: Integrated Paradigm or Complementing Pathways?* Berlin: DIW Discussion Papers.
- Elder Jr., G.H. 1999. *The Life Course and Aging: Some Reflections*. Chapel Hill: University of North Carolina.
- Elder Jr., G.H., Giele, J.Z. 1998. *Methods of Life Course Research*. Newbury Park: Sage Publications.
- ESS Round 3: European Social Survey Round 3 Data. 2006. Data file edition 3.2.
- Eurobarometer. 2007. *Young Europeans. A Survey among Young People Aged between 15–30 in the European Union. Analytical Report*. Eurostat (stan z 20.12.2009).
- Eurostat. 2009. *Youth in Europe. A Statistical Portrait*. Eurostat.
- Fatyga, B. 1999. *Dzicy z naszej ulicy. Antropologia kultury młodzieżowej*. Warszawa: OBM.
- Frindt, A. 2005. *Czy warto być dorosłym?* Warszawa: Żak – Wydawnictwo Akademickie.
- Fussell, E. 2002. *Youth in Ageing Societies*, w: J.T. Mortimer, R.W. Larson (red.), *The Changing Adolescent Experience. Societal Trends and the Transition to Adulthood*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Galland, O. 1996. *Introduzione. Che cosa è la gioventù?*, w: A. Cavalli, O. Galland (red.), *Senza fretta di crescere. L'ingresso difficile nella vita adulta*. Napoli: Liguori.
- Gennep van, A. 2006. *Obrzędy przejścia*, tłum. B. Biały. Warszawa: PIW.
- George, L.K. 1993. *The Sociological Perspectives on Life Transitions*. „Annual Review of Sociology”, 19, s. 353–373.
- Giddens, A. 2001. *Nowoczesność i tożsamość. „Ja” i społeczeństwo w epoce późnej nowoczesności*, tłum. A. Szulżycka. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Grochalska, M. 2009. *Modele trajektorii zmiany statusu społecznego w perspektywie genderowej*. Prezentacja na konferencji „Gender w społeczeństwie polskim”. Kraków, 22–23 października.
- GUS. 2008. *Rocznik Demograficzny*. Warszawa.
- GUS. 2009. *Prognoza ludności na lata 2008–2035*. Warszawa.
- Iacovou, M., Berthoud, R. 2001. *Young People's Lives: A Map of Europe*. Institute for Social and Economic Research, Colchester: University of Essex.
- Ignatczyk, W. 2002. *System wartości rodzinnych młodzieży polskiej końca XX wieku*. Materiały i Przyczynki, nr 4, Centrum Badań nad Rodziną, Poznań.
- Kowalska, I., Wróblewska, W. 2001. *Transitions to Adulthood in Poland*, w: M. Corijn, E. Klijzing (red.), *Transitions to Adulthood in Europe*. London: Kluwer Academic Publishers, s. 257–277.
- Mama w pracy*. 2008. Raport z analizy danych zastanych przygotowany w ramach projektu „Mama w pracy – społeczne uwarunkowania procesu powrotu kobiet na rynek pracy po przerwie związanej z wychowaniem dziecka”. Za: http://www.hrp.com.pl/docs/Analiza_danych_Mama_w_pracy.pdf (stan z 12.01.2010).
- Marini, M.M. 1984. *Age and Sequencing Norms in the Transition to Adulthood*. „Social Forces”, vol. 63, no. 1 (September), s. 229–244.
- Matysiak, A. 2009. *Is Poland Really 'Immune' to the Spread of Cohabitation?* „Demographic Research”, vol. 21, act. 8, p. 215–234. Za: <http://www.demographic-research.org/Volumes/Vol21/8> (stan z 5.04.2010).
- Mørch, S. 2003. *Youth and Education*, „Young. Nordic Journal of Youth Research”, vol. 11, no. 1, February, s. 49–73.
- Młynarska, M., Bernardi, L. (2007). *Meanings and Attitudes Attached to Cohabitation in Poland: Qualitative Analyses of the Slow Diffusion of Cohabitation among the Young Generation*. „Demographic Research”, vol. 16, art. 17, s. 519–554. Za: <http://www.demographic-research.org/Volumes/Vol16/17/> (stan z 16.09.2009).
- Norwegian Social Science Data Services, Norway – Data Archive and distributor of ESS data.
- Paprzycka, E. 2008. *Kobiety żyjące w pojedynkę. Między wyborem a przymusem*. Warszawa: Żak – Wydawnictwo Akademickie.

- Romaniszyn, K. 2007. *Rzecz o pracy i konsumpcji*. Kraków: Nomos.
- Rządowa Rada Ludnościowa. 2008. *Sytuacja demograficzna Polski. Raport 2007–2008*. Warszawa.
- Scabini, E., Donati, P. (red.) 1988. *La famiglia "lunga" del giovane adulto. Verso nuovi compiti evolutivi*. Mediolan: Studi interdisciplinari sulla famiglia, vita e pensiero.
- Settersen, R.A., Mayer, K.U. 1997. *The Measurement of Age, Age Structuring, and the Life*. „Annual Review of Sociology”, vol. 23, s. 233–261.
- Sińczuch, M. 2002. *Wchodzenie w dorosłość w warunkach zmiany systemowej*. Warszawa: Uniwersytet Warszawski.
- Shanahan, M.J. 2000. *Pathways to Adulthood in Changing Societies: Variability and Mechanisms in Life Course Perspective*. „Annual Review of Sociology”, 26, s. 667–672.
- Slany K. 2002. *Alternatywne formy życia małżeńsko-rodzinnego w ponowoczesnym świecie*, Kraków: Nomos.
- Slany, K. 2006. *Socjo-demograficzne aspekty „syndromu opóźniania” i jego konsekwencje dla polityki społecznej*, w: A. Michalska (red.), *Obrazy życia rodzinnego z perspektywy interdyscyplinarnej*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM.
- Szwed, A. 2009. *Macierzyństwo jako centralny element katolickiego obrazu kobiecości*. Referat podczas konferencji „Gender w społeczeństwie polskim”. Kraków, październik 2009.
- Świada-Ziemia, H. 1998. *Wartości egzystencjalne młodzieży lat dziewięćdziesiątych*. Warszawa: Instytut Stosowanych Nauk Społecznych UW.
- Titkow, A. 2007. *Tożsamość polskich kobiet*. Warszawa: Wydawnictwo IFIS PAN.
- Titkow, A., Duch-Krzystoszek, D., Budrowska, B. 2004. *Nieodpłatna praca kobiet. Mity, realia, perspektywy*. Warszawa: Wydawnictwo IFIS PAN.
- TNS OBOP. 2003. *Szczęśliwe życie*. Warszawa.
- Walther, A. 2006. *Regimes of Youth Transitions. Choice, Flexibility and Security in Young People's Experiences across Different European Contexts*. „Young Nordic Journal of Youth Research” 2006, 14 (2), s. 119–139.
- Widmer, D.E., Ritschard, G. 2009. *The De-Standardization of the Life Course: Are Men and Women Equal?* „Advances in Life Course Research”, 14, s. 28–39.
- Wrzesień W. 2003. *Jednostka – rodzina – pokolenie. Studium relacji międzypokoleniowych w rodzinie*. Seria Socjologiczna nr 38. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM.
- Wrzesień, W. 2009. *Europejscy poszukiwacze. Impresje na temat współczesnego pokolenia polskiej młodzieży*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Zielińska, M. 2009. *Wybrane elementy koncepcji życia młodych Polaków na przełomie wieków...*, w: K. Slany, Z. Seręga (red.), *Sprostac zmianom. Szkice o powinnościach współczesnej socjologii*. Kraków: Nomos, s. 231–245.